

ZIN IN ONDERWIJS

Implementatie van een Webapp Levensvragen in vier mbo en hbo proeftuinen

Drs. A. Damsma Bakker
Dr. R. van Leeuwen
F. Pol- Roorda, MScE
Y. van der Vis-Sietsma, RN, MSc

December 2019

Zin in Onderwijs

Implementatie van een Webapp Levensvragen in Vier Mbo en Hbo Proeftuinen

In opdracht van Hogeschool Viaa, Lectoraat Zorg en Zingeving

Uitgevoerd door

Drs. A. Damsma Bakker, R.N, MScE

December 2019

Viaa

Postbus 10030

8000 GA ZWOLLE

038 - 425 55 42

Alle rechten voorbehouden

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/ of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

Woord vooraf

Dit project is opgesteld om een impuls te geven aan het verpleegkundig onderwijs ten aanzien van de aandacht voor zingeving in dat onderwijs.

Dit rapport doet hier verslag van, we hopen dat u tijdens het lezen enthousiast wordt voor het experimenteren en implementeren van tools zoals de Webapp Levensvragen om verpleegkundige studenten te helpen om aandacht te geven aan wat voor zorgvrager écht belangrijk is.

Alle docenten teams en studenten groepen van de proeftuinen van Landstede Zwolle, Deltion Zwolle, Saxion Deventer en Viaa Zwolle van harte bedankt voor de inzet en het enthousiasme tijdens dit project.

In de kaders door dit rapport heen vindt u meerdere verhalen over de impact op studenten, docenten en zorgvragers. Deze verhalen zijn geen letterlijke quotes, zoals u wel in de resultatensectie zult vinden, maar zijn vrij bewerkt vanuit de interviews om een indruk te geven van de ervaringen.

Aliza Damsma

Projectleider Zin in Onderwijs

Lectoraat Zorg en Zingeving; Academie Health Care, Viaa

Inhoud

WOORD VOORAF	3
SAMENVATTING	5
INLEIDING	7
HOOFDSTUK 1 OVER ZIN IN ONDERWIJS	9
1.1 AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK	9
1.2 VOORGESCHIEDENIS	9
1.3 DE WEBAPP LEVENSVRAGEN	10
1.4 CONTEXT	10
1.5 PROJECTOPZET	11
1.6 DOEL VAN HET PROJECT	11
1.7 LEESWIJZER	11
HOOFDSTUK 2 DE PROEFTUINEN	13
2.1 DE IMPLEMENTATIEPLANNEN	13
2.2. PROEFTUIN 1: MBO-V LANDSTEDE	13
2.3. PROEFTUIN 2: MBO-V DELTION	13
2.4. PROEFTUIN 3: HBO-V SAXION	14
2.5. PROEFTUIN 4: HBO-V VIAA	14
HOOFDSTUK 3 DE TOOLKIT	17
HOOFDSTUK 4 HET EVALUATIEONDERZOEK	19
4.1 ONDERZOEKSMETHODIEK	19
4.2 RESPONDENTEN	19
4.3 DATA-ANALYSE	19
4.4 RESULTATEN	20
4.5 INHOUDELIJKE RESULTATEN	20
4.6 SLOT	27
HOOFDSTUK 5 CONCLUSIE EN IMPLICATIES VOOR HET ONDERWIJS	29
5.1 CONCLUSIE	29
5.2 IMPLICATIES EN PERSPECTIEF	30
LITERATUUR	33

Samenvatting

Dit project is geïnitieerd door het lectoraat Zorg en zingeving van hogeschool Viaa en is een vervolg op een project van 2017 waarbij een WebApplicatie is ontwikkeld voor het omgaan met levensvragen van ouderen: de Webapp Levensvragen. Deze applicatie is een onderwijstool voor studenten van gezondheidszorgopleidingen en voor werkers in de ouderenzorg. Actuele ontwikkelingen in de gezondheidszorg en de maatschappij zoals de toenemende aandacht voor kwaliteit van leven, de doorgaande vergrijzing en discussies rond voltooid leven vragen om tools die professionals, maar dus ook studenten competent kunnen maken in de zorg voor zingeving. Om het gebruik en implementatie van de Webapp te stimuleren is structurele inbedding van het thema 'Zingeving' in het bestaande onderwijs nodig. In dit vervolgproject zijn vier proeftuinen ingericht, twee in het mbo en twee in het hbo onderwijs voor verpleegkundigen. De proeftuinen zijn allemaal anders van opzet: zo draait één van de proeftuinen terwijl studenten stage lopen, een andere is ingebed in een

minor over palliatieve zorg, een derde proeftuin is onderdeel van een 'serious game' en de vierde proeftuin is een eerste kennismaking met levensvragen en zingeving voor tweedejaars mbo studenten. De proeftuinen zijn na afloop geëvalueerd met kwalitatief onderzoek en de resultaten laten zien duidelijk bevorderende en belemmerende factoren zien voor het duurzaam implementeren van een Webapp in het onderwijs op het gebied van haalbaarheid, toepasbaarheid, inhoud en impact. De belangrijkste conclusies zijn dat er een gedegen implementatieplan nodig is, dat er expliciete steun is voor het implementeren van de innovatieve vorm van de Webapp in de opleiding, dat er een soepele start is qua techniek en dat de webapp wordt ingebed in het bestaande onderwijsmateriaal. Daarnaast is te concluderen dat de meeste leerwinst wordt behaald door het werken met kleine groepjes, veel ruimte voor het gesprek over de gemaakte opdrachten en dat deze opdrachten vooral bij echte zorgvragers moeten worden uitgevoerd.

Inleiding

Dit project is geïnitieerd door het lectoraat zorg en zingeving van Viaa. Viaa is een christelijke hogeschool die onder andere hbo-professionals opleidt voor de gezondheidszorg (HBO-V). In Zwolle participeert Viaa in samenwerkingsverbanden met scholen in mbo en hbo. Dit project is een vervolg op een project waarin een WebApplicatie is ontwikkeld voor het omgaan met levensvragen van ouderen. De applicatie is een onderwijstool voor studenten van gezondheidszorgopleidingen en voor werkers in de ouderenzorg. Begin 2017 is deze opgeleverd. Een applicatie bouwen is één, deze gebruiken is twee! Hiervoor is structurele inbedding van het thema 'Zingeving' in het bestaande onderwijs nodig. De vraag is hoe dat gerealiseerd kan worden en welke randvoorwaarden daarbij van belang zijn.

Dit project heeft fundamenteel willen bijdragen aan de wenselijke aandacht voor zingeving in de zorg. Actuele

ontwikkelingen in de gezondheidszorg en de maatschappij zoals de toenemende aandacht voor kwaliteit van leven, de doorgaande vergrijzing en discussies rond voltooid leven vragen hierom.

In dit vervolgproject zijn vier proeftuinen ingericht, twee in het mbo en twee in het hbo-onderwijs voor verpleegkundigen. In alle proeftuinen is vanuit een implementatieplan gewerkt aan structurele implementatie van aandacht voor zingeving in curricula van mbo en hbo-zorgopleidingen waardoor studenten in de beroepspraktijk kunnen omgaan met de zingeving en zingevingvragen van zorgvragers.

Dit rapport presenteert de opzet van het project, de proeftuinen, de ontwikkelde toolkit, de resultaten uit het evaluatie onderzoek en aanbevelingen voor het verpleegkundige beroepsopleiding.

'Ik denk dat de grootste verandering mijn houding is, dat ik meer naar iemand ga kijken als mens. Dus als iemand bepaald gedrag vertoont, dat je ook bedenkt waar dat dan vandaan kan komen. En als je dan iets meer over iemands geschiedenis hoort, snap je die persoon als mens ook beter. Het maakt dat je er bewust van bent, niet alleen iemand helpt met wassen om zo snel mogelijk weer weg te kunnen.'

Hoofdstuk 1 Over Zin in Onderwijs

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

Met dit project willen wij expliciet bijdragen aan de noodzakelijke structurele inbedding van het thema zingeving in onderwijsprogramma's. Hiervoor willen wij de Webapp Levensvragen gebruiken. De Webapp Levensvragen sluit qua inhoud en vorm aan bij het hedendaagse onderwijs waarin 'blended learning', de combinatie van online, praktijk en binnenschools onderwijs het uitgangspunt is. Op die manier ontstaat een krachtige leeromgeving. Onze eerste ervaringen uit de pilot (Pol-Roorda, 2018) met het gebruik van de applicatie zullen wij bij de uitvoering van het project gaan gebruiken.

Dit project richt zich op deze structurele inbedding waarbij de wisselwerking tussen studenten, docenten en het werkveld centraal staat.

1.2 Voorgeschiedenis

In 2016 is vanuit het lectoraat zorg en zingeving een Webapp Levensvragen ontwikkeld over het omgaan met levensvragen in de ouderenzorg, die is gebaseerd op de kwaliteitsstandaard 'Ouderen en Levensvragen' (Begemann & Cuijpers, 2016). Het betreft een applicatie voor studenten in het gezondheidszorgonderwijs en voor werkers in de ouderenzorg. De applicatie biedt de mogelijkheid tot situationeel, coöperatief en reflectief leren. De applicatie is begin 2017 opgeleverd en sinds die tijd operationeel. Onderdeel van de ontwikkeling van de applicatie was een beperkt implementatietraject waarin enkele groepen studenten en werkers in de ouderenzorg waren betrokken. De gebruikers waren positief over de inhoud van de applicatie. Deze draagt in hun ogen bij aan het bewustzijn van het belang van het thema 'levensvragen' in de ouderenzorg. De applicatie biedt praktische handvatten voor het omgaan met zingeving in de beroepspraktijk en om daarover met medestudenten en/of collega's in gesprek te gaan.

Een deel van deze groep van gebruikers gaven achteraf echter aan dat zij de applicatie niet hebben gebruikt. Redenen hiervoor waren van technische, beleidsmatige en organisatorische aard. De technische redenen hielden verband met het niet beschikbaar hebben van real time wifiverbinding op de werk- of leerplek op het zelfgekozen moment van het willen gebruiken van de applicatie. De beleidsmatige en organisatorische belemmeringen treden op doordat de Webapp Levensvragen niet is ingebed in bestaande (bij)scholingsprogramma's/curricula. De gebruikers werkten er nu in eigen tijd mee. Voor een uitgebreide rapportage van dit voortraject is het artikel te lezen van Pol-Roorda (2018). Kort samengevat scoorden alle participanten hoger op de zelftest van de eigen competenties voor het aandacht geven aan zingeving of spiritualiteit, maar mensen die de Webapp Levensvragen gebruikten hadden gingen meer vooruit.

Deze pilot maakte duidelijk dat gebruik van de Webapp Levensvragen als een effectief leermiddel structurele inbedding vraagt in scholingsprogramma's. Dit aspect van implementatie van deze applicatie viel echter buiten de reikwijdte van dit gesubsidieerde project. Met een brochure en een afsluitend symposium is wel bekendheid gegeven aan de applicatie (Middagsymposium Zingeving in de zorg: Ook dat nog?! Op 13 april 2017). Hiermee is echter maar een klein deel van de potentiële doelgroep in onderwijs en ouderenzorg bereikt.

Er kan niet vanuit gegaan worden dat de applicatie nu vanzelf de weg in onderwijsprogramma's zal vinden. Een complicerende factor hierbij is namelijk dat structurele scholing over het onderwerp zingeving in de praktijk van het gezondheidszorgonderwijs veelal nog ontbreekt. Dit terwijl er ook wordt rapporteert dat maatschappelijk gezien de aandacht voor zingeving in zorg en welzijn toeneemt (ZonMw, 2016). Hierbij kan onder andere gedacht worden thema's als waardig ouder worden, overbehandeling, voltooid leven, eenzaamheid en veranderende opvattingen over gezondheid zichtbaar in het concept positieve

gezondheid. Zorgverleners worden toenemend geconfronteerd met zingevingvragen en –behoeften van zorgvragers. Vaak ervaren deze zorgverleners verlegenheid

in het omgaan daarmee. Dit project is een antwoord op deze ontwikkelingen.

Onderdelen Webapp Levensvragen	Inhoud
1. Opdrachten	Bevat opdrachten die tot nadenken zetten over de manier waarop met levensvragen van cliënten en patiënten wordt omgegaan. Deze opdrachten zijn onderverdeeld in opdrachten die bewust maken van de manier waarop met eigen levensvragen wordt omgegaan, opdrachten die helpen om levensvragen bij anderen te herkennen en opdrachten die helpen om te gaan met levensvragen van anderen.
2. Theorie	Bevat informatie over het begrip levensvragen, verpleegkundige methodiek en zingevende gespreksvoering, reflectiemethoden, de invloed van de werkomgeving en de maatschappij op het omgaan met levensvragen.
3. Groepstijdlijn	Bevat opdrachten die in een kleine digitale groep gemaakt kunnen worden. Vaak bestaat deze groep uit medestudenten en/of collega's.
4. Mijn tijdslijn	Mogelijkheid om eigen berichten te schrijven en aan te geven of deze berichten gedeeld mogen worden met de digitale groep.

Tabel 1: Overzicht onderdelen Webapp Levensvragen

1.3 De Webapp Levensvragen

De mobiele of Webapp Levensvragen 'levensvragen' is een onderwinstool voor studenten van zorgopleidingen en voor Werkers in de ouderenzorg. De-app bestaat uit vier onderdelen, namelijk 1) opdrachten, 2) theorie, 3) groepstijdlijn en 4) mijn tijdlijn. In Tabel 1 is een overzicht en beschrijving te vinden van de verschillende onderdelen.

1.4 Context

De implementatie zal worden vormgegeven in vier verschillende proeftuinen waarbij de Webapp Levensvragen steeds op een andere manier zal worden geïmplementeerd in het onderwijs. De proeftuinen zijn vormgegeven op de Mbo-V Deltion (Zwolle), de Mbo-V Landstede (Zwolle), de Hbo-V Saxion (Deventer) en de Hbo-V Viaa (Zwolle).

1.5 Projectopzet

Voor dit project zijn een aantal onderdelen uitgewerkt en uitgevoerd in de periode van oktober 2018 tot oktober 2019. Ten eerste is er een implementatietraject ontworpen waarbij de Webapp Levensvragen structureel onderdeel wordt van een binnen- en buitenschoolse onderwijsprogramma in een aantal mbo en hbo-zorgopleidingen. Een klankbordgroep is georganiseerd om zo een grotere groep mensen mee te laten denken over het project 'zin in onderwijs', zodat voorafgaande aan de start eventuele verbeteringen aangebracht worden.

Tijdens de implementatie is een toolkit ontwikkeld die scholen helpt om aandacht voor zingeving structureel in het curriculum van zorgopleidingen te integreren. Deze wordt aangeboden aan de vertegenwoordigende organen in het mbo en hbo-onderwijs in zorg en welzijn, aan de mbo en hbo-opleidingen in zorg en welzijn en aan docenten in zorg en welzijn.

Een evaluatietraject waarin, na toepassing van de Webapp Levensvragen, de bekwaamheid van studenten in het omgaan met levensvragen wordt geëvalueerd. Bij deze evaluatie worden studenten, docenten, begeleiders en cliënten en patiënten betrokken.

1.6 Doel van het project

De beoogde impact van dit project is voornamelijk dat door de implementatie en het onderzoek inzicht zal kunnen worden gegeven in hoe aandacht voor zingeving in de zorg een structureel onderdeel kan worden in het hbo en mbo onderwijs in zorg en welzijn.

De resultaten uit dit project zullen zodanig vertaald worden dat deze brede toepasbaarheid van de resultaten mogelijk wordt. Meer concreet wordt de volgende impact nagestreefd:

1. Bewustwording bij betrokkenen in het mbo en hbo onderwijs in zorg en welzijn in Nederland over het belang van structurele inbedding van zingeving in het curriculum
2. Inzicht in effectieve methoden hoe in het mbo/hbo-onderwijs in Nederland het onderwijs over zingeving in curricula structureel kan worden ingebed
3. Inzicht geven aan betrokkenen in mbo/hbo-onderwijs in zorg en welzijn over wat de invloed van het onderwijs over zingeving op zorgvragers, studenten en opleiders kan zijn
4. Inzicht in de eigen rol als opleider (docenten en begeleiders uit het werkveld) in het onderwijs over zingeving in zorg en welzijn bij implementatie van de Webapp Levensvragen overdragen aan collega's in het mbo/hbo-onderwijs in zorg en welzijn en in de ouderenzorg

1.7 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk (2) leest u eerst over de inhoud van de proeftuinen, daarna (hoofdstuk 3) over de inhoud van de toolkit die is ontwikkeld. In hoofdstuk 4 staan we stil bij het evaluatie onderzoek en de resultaten daarvan om af te sluiten in hoofdstuk 5 met een samenvattende conclusie en implicatie van de resultaten van dit project voor het onderwijs.

THEORIE

- 1. Wist je dat...
- 1.1 De begrippen
- 1.2 Wat geeft zin?
- 1.3 Wat geloof je?
- 1.4 Vertel!**
- 1.5 Wat gaat er mis?
- 1.6 Wat is nodig?
- 1.7 Hier doe ik het voor!
- 1.8 Wat doet ertoe?
- 1.9 Hoe ga ik ermee om?
- 1.10 Verlies...

1.4 Vertel!

HET LEVENSDOEL

De jeugd warmt zich aan de zon der hoop, de ouderdom aan de kachel der herinnering

Fliegende Blätter
Duits humoristisch weekblad 1844-1944

Tenug kijken op ons leven, oen we dat niet allemaal?

"Weet je nog... die vakantie... toen onze oudste zoon werd geboren... toen ik weer aan de studie ging... toen ik min eten achter de wasmachine gooide omdat ik het niet lustte, toen...?"

Het kan plezierig en gezellig zijn om herinneringen op te halen, maar het geeft ook aan wat we gedaan hebben in ons leven, waar we trots op kunnen zijn, wat het leven zin geeft, wat we nog zouden willen. Zeker bij ouderen die het grootste deel van hun leven achter zich hebben is het belangrijk te vragen en te luisteren naar het levensverhaal. Het helpt iemand te leren kennen en te begrijpen wat deze persoon waardeert, wat bij deze persoon past. Het helpt iemand te zien als meer dan een persoon die zorg nodig heeft.

Onze ervaringen

Afbeelding 1. Voorbeeld theorie onderdeel in de Webapp Levensvragen (Lectoraat Zorg en Zingeving, 2017)

Hoofdstuk 2

De Proeftuinen

2.1 De Implementatieplannen

In de opstart van het project is een projectgroep gevormd bestaande uit de proeftuinleiders, de onderzoeker en de projectleider. Tijdens vier interactieve bijeenkomsten zijn proeftuin-specifieke implementatieplannen opgesteld. In ieder plan is vastgesteld hoe het thema zingeving met behulp van de Webapp Levensvragen wordt geïmplementeerd in het onderwijscurriculum van de betreffende opleidingen. Hierbij is op basis van een SWOT analyse concreet het volgende uitgewerkt: beschrijving van meetbare leerdoelen, doelgroepen (leerjaren), concrete uitwerking van leeractiviteiten/programma, uitwerking van de rol van de docent en begeleiders school/werkveld (handleiding), uitwerking van de toetsing, aandachtspunten voor organisatie en planning (o.a. rooster), technische randvoorwaarden m.b.t. gebruik Webapp Levensvragen (Lawton et al., 2014).

In deze ontwikkelfase is een klankbordgroep geraadpleegd. Tijdens deze bijeenkomst met experts op het gebied van onderwijs, zingeving en zorg zoals geestelijk verzorgers, onderwijskundigen en docenten verpleegkunde zijn de implementatieplannen en de opzet van de proeftuinen gepresenteerd en zijn de experts uitgenodigd om feedback te geven en tips te delen.

‘Sowieso heb ik wel te maken gekregen met verschillende levensvragen, in het begin was ik er niet zo heel erg mee bezig, maar nu merk ik dat ik toch wel bewuster ermee bezig ben, er meer oog voor heb en levensvragen herken. Ik werk ook in de thuiszorg en bij verschillende mensen die vertellen over hun verleden en eerst dacht ik, dat dit gewoon gesprekjes waren over hun verleden, maar nu weet ik dat het echt superveel voor iemand kan betekenen als je daar bewust aandacht aan geeft.’

Voor de participerende docenten en studenten in iedere proeftuin is een informatie/instructiemoment georganiseerd voorafgaand aan de start van het programma. Naast een beschrijving van de individuele proeftuinen is een overzicht van de vier proeftuinen te vinden in Tabel 2.

2.2. Proeftuin 1: MBO-V Landstede

Door twee klassen derdejaars studenten Verpleegkunde van Landstede is gewerkt met de Webapp Levensvragen. Hierbij waren twee docenten betrokken. De studenten hebben in de lessen ervaringen opgedaan met de WebApp. De lessenserie voor mbo onderwijs uit de Toolkit is gebruikt als invulling van de lessen door uit de dertien verschillende thema's en werkvormen steeds te kiezen vanuit de behoefte van de klas. Het resulteerde in inhoudelijk gesprekken en nieuwe gedachten over de zorg. De docenten kozen op basis van de behoefte en beleving van studenten welke werkvormen en welke thema's in de lessen werden behandeld.

2.3. Proeftuin 2: MBO-V Deltion

Deltion College heeft met de proeftuin meegedaan met twee derdejaars klassen, in totaal ongeveer vijftig studenten. Tijdens de lessen omgangskunde hebben twee docenten elk een klas begeleid met het werken met de Webapp Levensvragen over zingeving, om dat thema in de les interactief gestalte te geven. Bij Deltion is gekozen om als onderdeel van de lessen, naast de andere onderwerpen die gepland stonden, gedurende tien weken, elke week één lesuur (à 45 minuten) aan zingeving te besteden. We hebben er voor gekozen om alleen de Webapp te gebruiken, zonder andere werkvormen en materialen. Nadat in de beide klassen de Webapp is geïntroduceerd en de kleine groepen zijn ingedeeld, zijn de klassen wekelijks één lesuur met het thema bezig geweest, hebben gesprekken gevoerd en naar elkaar gereageerd over de inhoud door middel van

de Webapp. Op deze manier is op een actieve en interactieve manier met het thema zingeving gewerkt, aan de hand van concrete voorbeelden, vragen en discussiepunten.

2.4. Proeftuin 3: HBO-V Saxion

In het tweede leerjaar van de opleiding neemt het thema 'Gezondheid en technologie' een grote plaats in. Voor dit thema is de interactieve game 'Carion' ontwikkeld waar studenten een half jaar spelen dat ze een wijkteam zijn. Aan de hand van virtuele casuïstiek worden studenten door 'prikkel's gestimuleerd om opdrachten van de WebApp uit te voeren. Prikkel's zijn in binnen de game nieuwe informatie over de toestand van de zorgvragers waarmee de studenten aan de slag gaan door specifieke opdrachten, waar overigens wel een grote mate van autonomie en eigen keuze is voor het wijkteam. In één van de casuïstiek zijn zingevings-gerelateerde prikkel's opgenomen, studenten kunnen met behulp van de Webapp Levensvragen opdrachten uitvoeren en zo 'accreditatiepunten' verzamelen, net zoals dit na diplomeren bij registratie in het Kwaliteitsregister gaat. Bij de start van het spel is een les Gezondheidspreventie ingezet om de Webapp Levensvragen te introduceren bij de studenten.

2.5. Proeftuin 4: HBO-V Via

Tijdens het tweede semester van het leerjaar 2018 2019 is de Webapp Levensvragen gebruikt in de minor Verpleegkundige Aandachtsvelder Palliatieve Zorg. De minor is een keuze onderdeel in de opleiding HBO-Verpleegkunde en wordt aangeboden aan derdejaars studenten.

Het programma bestaat uit twintig weken onderwijs waarbij iedere week een lesdag is geroosterd waar studenten colleges, onderwijsgroepen, sociale vaardigheden en zelfstudie opdrachten aangeboden krijgen. De onderwerpen en thema's die in de minor worden behandeld sluiten goed aan op de inhoud van de Webapp Levensvragen. De Webapp Levensvragen is gebruikt in een groep van vijftien studenten en één docent.

Er is voor gekozen om de Webapp Levensvragen tijdens de Sociale Relationale Vaardigheden (SRV) lessen te gebruiken. Tijdens de lessen wordt in groepjes – zoals die ook gevormd zijn in de groepstijdlijn in de Webapp Levensvragen – gesproken over of gewerkt met:

- De uitgevoerde opdrachten in de praktijk
- Samen enkele opdrachten uitzoeken voor een volgende keer
- Afspraken maken over hoe elkaar te stimuleren om opdrachten te blijven doen
- De impact die de opdrachten hebben op de studenten en/of de zorgvragers.

Per les is een korte voorbereiding en opzet gemaakt. Deze beschrijving is te vinden in de digitale studiematerialen waar studenten toegang toe hebben. Tijdens iedere les was de docent aanwezig om vragen te beantwoorden, gesprekken te volgen en waar nodig diepgang te geven.

School	Proeftuin	Doelgroep	Periode	Inhoud toolkit 'Zingeving'
MBO Deltion	Verpleegkunde en omgangskunde lessen	Aantal tweedejaars	Februari – juni 2019	Levensvragen, Lessenserie mbo met diverse werkvormen gericht op bewustwording,

		mbo-v niveau 4 studenten.	4-6 lesblokken van 1,5 uur	
		2 docenten		
MBO Landstede	Coaching tijdens terugkomdagen tijdens stageperiode.	Aantal Derdejaars mbo-v niveau 4 studenten 2 docenten	Februari – april 2019 9 lesblokken van 1,5 uur	Levensvragenapp, Lessenserie mbo met diverse werkvormen gericht op bewustwording (college, debat, onderwijsbijeenkomsten), theorie over zingeving (evt. blended learning), Stellingen, Verwerkingsopdracht gericht op eigen omgeving (in gesprek gaan met potentiële zorgvrager).
HBO Viaa	Inbouwen in de sociaal-relatieve vaardigheden (SRV)-lijn van de Minor verpleegkundige aandachtsvelder palliatieve zorg	17 derdejaars studenten 1 docent	Februari – juni 2019 4 lesblokken van 1,5 uur	Levensvragen app (gericht op de ander en ik), Lessenserie SRV met opdrachten gericht op 'in gesprek over levensvragen', 'Lijden en sterven', 'slecht nieuwsgesprek', 'gezamenlijke besluitvorming'. Docentenhandleiding, Beschrijving van wijze van toetsing.
HBO Saxion	Ingebouwd in wijkteamgame met verschillende casuïstiek (Blended learning)	90 tweedejaars hbo-v studenten 5 regiocoaches (docenten)	Februari – juni 2019 1 les, 4 prikkels in 1 casus	Levensvragenapp 1 casuïstiekbeschrijving, beschrijving voor studenten, docentenhandleiding

Tabel 2: Overzicht proeftuinen

Hoofdstuk 3

De Toolkit

De resultaten van het project worden als een digitale onderwijskundige toolkit gedeeld met vertegenwoordigende organen van het mbo en hbo-zorgonderwijs, mbo en hbo opleidingen en hun docenten in zorg en welzijn en aan de beroepsvereniging Verpleegkundigen & Verzorgenden Nederland (V&VN).

Ter ondersteuning van het onderwijs over zingeving wat in de verschillende proeftuinen wordt gegeven zijn materialen ontwikkeld. Deze materialen vormen samen de toolkit 'zingeving'. De kern van de toolkit 'zingeving' bestaat uit de Webapp Levensvragen Levensvragen.

Allereerst zijn in de toolkit materialen te vinden om zelf een implementatieproject op te zetten, waaronder de gebruikte implementatieplannen inclusief een format voor een SWOT-analyse.

In de toolkit zijn daarnaast docenthandleidingen te vinden voor de Webapp Levensvragen zelf, maar ook

docenthandleidingen met onderwijsmaterialen voor docenten die aandacht voor zingeving in het onderwijs willen gaan integreren. Daarnaast bevat de toolkit richtlijnen en praktische hulpmiddelen voor het onderwijs over zingeving.

De Webapp Levensvragen zelf is als enige onderdeel niet gratis verkrijgbaar is. Voor mbo en hbo-instellingen is deze voor een gereduceerd abonnementstarief, waarmee enkel de hosting- en onderhoudskosten hoeven worden gedekt, verkrijgbaar bij Hogeschool Viaa.

Verder is en blijft de toolkit gratis beschikbaar voor docenten uit mbo en hbo-onderwijs op de website: <https://www.viaa.nl/toolkit-zin-in-onderwijs/>

Daarnaast is de toolkit vrijgegeven op de wikiwijs pagina <https://hbo-vpk.wikiwijs.nl/> van de gezamenlijke HBO-Verpleegkunde opleidingen 'Samen Verpleegkunde'. Hier wordt onderwijsmateriaal vrij met elkaar gedeeld.

'Ja, ik denk dat ik er wel veel bewuster van ben geworden door die webapp, maar ook tijdens die sociale vaardigheidslessen waar we konden oefenen. Het eerst voor jezelf in vullen ben ik meer gaan nadenken over mijzelf bezig houdt, welke levensvragen ikzelf heb. Daarnaast helpt het om jezelf op te stellen voor de ander en geeft het je ook meer idee van welke vragen je kunt stellen aan mensen om aan de hand daarvan wel een mooi gesprek kan krijgen met iemand. Zoals de vraag over welke sieraden iemand om heeft en wat dat voor hem of haar betekent heeft. Dat heb ik bij een bewoner gevraagd die het sieraad van haar kleindochter gekregen, na mijn vraag ging ze nog meer laten zien, zoals een brillette wat vroeger van haar overleden dochter was geweest, dat was een mooi gesprek.'

Hoofdstuk 4

Het Evaluatieonderzoek

Een belangrijk fase van dit project is het evaluatieve onderzoek naar de impact van de implementatie. Een docent-onderzoeker was onderdeel van de projectgroep om vanaf het begin mee te denken in het project en het onderzoek op te zetten en uit te voeren.

4.1 Onderzoeksmethodiek

Om de proeftuinen te evalueren en een antwoord te krijgen op de vraag hoe de aandacht voor zingeving in het onderwijs kan worden geïmplementeerd is voor dit project een onderzoeksvraag geformuleerd die luidt: 'Welke elementen uit de verschillende proeftuinen bevorderen de implementatie van een toolkit gericht op zingeving in verpleegkundig mbo en hbo-onderwijs?'

In deze studie is gebruik gemaakt van een kwalitatief studie design, welke uit drie fasen bestaat. Data is verzameld door middel van individuele- als groepsinterviews. Kwalitatief onderzoek is geschikt om te onderzoeken hoe mensen betekenis geven aan hun ervaringen (Holloway, 2010) en is daarmee geschikt om de ervaringen van verpleegkundestudenten en -docenten met de toolkit 'zingeving' en de implementatie hiervan te onderzoeken en te beschrijven.

Bij drie verschillende groepen respondenten is een interview afgenomen. Bij de studenten die met behulp van de toolkit les hebben gehad, bij docenten die les hebben gegeven, bij de proeftuinleiders die de toolkit hebben geïmplementeerd. En als laatste is de projectleider van het gehele project geïnterviewd.

Voor de topics waar de geïnterviewden op bevraagd zijn is gekozen voor bevorderende en belemmerende factoren wat betreft de impact, haalbaarheid en toepasbaarheid van de proeftuin.

4.2 Respondenten

Respondenten zijn verpleegkunde studenten en verpleegkunde docenten van twee mbo- en twee hbo-scholen. Voor de verpleegkundestudenten geldt als inclusiecriteria dat ze les hebben gekregen over zingeving waarbij gebruik is gemaakt van de toolkit 'zingeving'. Voor de docenten geldt dat ze les hebben gegeven over zingeving waarbij gebruik is gemaakt van de toolkit 'zingeving' of betrokken zijn geweest bij de implementatie van de toolkit 'zingeving' in het verpleegkundeonderwijs.

Alle studenten en docenten die betrokken zijn geweest bij de proeftuin zijn door de proeftuinleiders en/of de onderzoeker benaderd om deel te nemen aan het onderzoek. Eén proeftuinleider was wegens persoonlijke omstandigheden tijdens de onderzoeksfase niet meer beschikbaar voor deelname.

4.3 Data-analyse

De interviews zijn verbatim uitgeschreven en vervolgens met behulp van vooraf bepaalde codes gecodeerd gebruikmakend van het programma Atlas.ti (Versie 8.4.18.0) in een directieve content analyse waarbij de topics uit de interviews als codes zijn gebruikt. Deze eerste codes waren: Haalbaarheid, Toepasbaarheid, Inhoud en Impact. Deze codes zijn vervolgens door twee onderzoekers gesplitst tot thema's en gecontroleerd op juistheid of dubbel gebruik. De citaten binnen de thema's zijn daarna gewogen op bevorderend of belemmerend en als resultaat is steeds aan ieder citaat een positieve of negatieve dimensie toegekend. Per code wordt kwantitatief en kwalitatief gerapporteerd met behulp van de thema's die verkregen zijn door splitsing. Met behulp van deze thema's wordt beschreven of een element als positief of negatief gezien wordt en welke bijzonderheden of tips door de participanten genoemd worden.

Om de kwaliteit van de data-analyse te waarborgen worden de transcripties door de onderzoeker samen met een secondant geanalyseerd en vervolgens besproken. Tijdens het proces van dataverzameling en data-analyse worden memo's bijgehouden waarbij opvallende zaken tijdens het onderzoeksproces worden genoteerd en zijn zo nodig beschreven in de rapportage.

4.4 Resultaten

Respondenten

In het onderzoek zijn veertien interviews afgenomen, waarvan zes interviews met in totaal negen studenten; vier interviews met in totaal vijf docenten; drie interviews met drie proeftuinleiders en één interview met de projectleider.

Codes en Thema's

In de eerste coderingsfase zijn de codes opgedeeld in thema's. Na deze coderingsfase is naar de aard van citaten gekeken en is per thema gekeken welke citaten positief of negatief geladen zijn.

'Voor mij is het mijn zelfreflectie waar ik in ben gegroeid, want ik heb heel veel vragen over 'ik', gedaan. Ik heb heel veel verlies gehad en daar heb ik via de opdrachten op gereflecteerd, en dan kom je er achter dat je nog best met aardig wat dingen zit.'

4.5 Inhoudelijke resultaten

Haalbaarheid

Onder de haalbaarheid werden veel verschillende elementen genoemd die vaak zowel positief als negatief werden geduid. Deze elementen zijn samengevat in acht thema's waar steeds een positieve en een negatieve dimensie bij is onderscheiden.

Rond het element van **draagvlak vanuit organisatie** werden als thema's de doelstelling, de inzet van docenten, de steun van de leidinggevende en de match met de gevoerde onderwijsvisie.

Wat betreft de doelstelling werd vooral genoemd dat het doel van de proeftuin moet aansluiten bij de onderwijsvisie en cultuur van de opleiding. Zo werd er aangegeven dat wanneer de opleiding een innovatief beleid voert met oog voor kwaliteit, dit positief werkt voor haalbaarheid van een technische proeftuin als deze met een Webapp Levensvragen. Maar het werd belemmerd ervaren als er al innovatiemoedigheid in het team was, de proeftuin onbekend bleef of geen prioriteit kreeg of niet paste in visie en doelstelling van de opleiding

De inzet van docenten is van groot belang. Uit de data blijkt dat het inspanning vraagt om een innovatie als een app in te passen in het onderwijs. De bereidheid van docenten om zich in te zetten voor de proeftuin, als ook het vertrouwen van de organisatie in de eigen regie in de uitvoer van de docenten worden genoemd als belangrijke elementen. Dit hangt samen met het volgende thema, namelijk de steun van de leidinggevende. Als er steun was vanuit de leidinggevende, in de vorm van facilitering en mandaat voor de proeftuinleider werd dit als een bevorderend element ervaren. Wanneer dit niet het geval was werd vooral het gebrek aan facilitering als belemmerd ervaren.

Een ander element dat naar voren kwam was **draagvlak voor thema zingeving**. Hierbij werden maatschappelijk draagvlak voor zingeving en bekendheid met zingeving als thema's genoemd.

Wat betreft het maatschappelijke draagvlak werd de toenemende steun en aandacht vanuit overheid voor het thema genoemd als bevorderend.

De bekendheid met zingeving werd zowel in persoonlijk, als didactisch als professioneel opzicht genoemd. Wanneer proeftuinleiders of docenten zelf zingeving een belangrijk thema vinden werkte dit bevorderd, maar onbekendheid met het thema werd als een persoonlijke belemmering ervaren. Onder docenten kwam naar voren dat de verwachting over de (on)bekendheid van zingeving bij

studenten en de reactie van studenten op het thema de haalbaarheid beïnvloedde bij de start van de proeftuin. Ten slotte werd ook de professionele bekendheid met zingeving genoemd. Wanneer zingeving werd gezien als een belangrijk en vanzelfsprekend onderdeel van het verpleegkundig vak werkte dit bevorderend zoals uit onderstaande quote blijkt:

Quote 9:48: “Ja weet je, ik heb eigenlijk altijd wel geloofd in de webapp, ik heb altijd wel geloofd dat het toegevoegde waarde zou hebben voor studenten in dit geval omdat dat ook mijn ervaring al was binnen de, binnen de zorginstelling.”

Enthousiasme is een element dat grote invloed lijkt te hebben op de haalbaarheid. De thema's die naar voren kwamen waar het enthousiasme betrekking op had zijn: de app, het thema zingeving, de inhoud, docenten en proeftuinleiders.

Wanneer docenten en proeftuinleiders enthousiast was over app als tool en manier van werken, bleek duidelijk dat dit men ook konden overbrengen op studenten, die dan ook vervolgens elkaar konden motiveren.

Quote 14:35 “Maar als je dan medestudenten hebt die het iets minder leuk vinden, dan denk je, jongens laten we dit gewoon effe doen.”

Wat het enthousiasme over de inhoud betreft werd als positief ervaren dat deze praktisch en toepasbaar bleek. Daarnaast werd vooral het enthousiasme van proeftuinleiders en betrokken docenten als een belangrijke bevorderende factor gezien:

10:47 “...dat project loopt een jaar. Als je dus iets implementeert ... waarbij het tijdens de stage wordt gedaan, die hebben dus nu een ontwikkelslag kunnen maken, omdat gewoon die proeftuinleider heel enthousiast is en die gaat er verder mee en je ziet dat ... die proeftuin is alweer een stuk verder in kwaliteit.”

Wanneer er geen enthousiasme was bij docenten op deze thema's werkte dit belemmerend, vooral wanneer dwang werd ervaren en betrokkenen niet zelf het nut zagen of als

men vond dat de app niet direct praktisch nut oplevert voor de zorgvrager.

Een element dat maar één thema besloeg betreft de **kosten**, namelijk de kosten van licenties: bij gebruik van een app die technische ondersteuning vraagt wordt haalbaarheid direct beïnvloed door de vraag wat dit kost en wie die moet vergoeden aan de aanbieder.

Een ander element dat van invloed is, is de **mate van implementatie**: thema's die hierbij naar voren kwamen waren voorbereidingstijd en voorbereidingswerk.

Wat betreft de voorbereidingstijd werd vooral gepleit voor voldoende tijd om de implementatie te kunnen voorbereiden. Uit de interviews blijkt dat de hoeveelheid tijd de kwaliteit van implementatie beïnvloed, vooral te weinig tijd om te ontwerpen en te verbeteren werd als belemmerend ervaren.

Over de voorbereidingswerkzaamheden werden voorwaardelijke factoren genoemd zoals uitleg van de Webapp Levensvragen aan betrokken docenten, het creatief kunnen inbedden van de proeftuin in het bestaande onderwijs, aansluiten in het ontwerp van de proeftuin bij het Kwalificatiedossier (Mbo). Als belemmerende factoren werden een onvolledige SWOT, een implementatieplan dat niet op maat was waardoor docenten aangaven het gevoel te hebben zelf het wiel te moeten uitvinden en een onvolledige introductie genoemd. De mate van implementatie lijkt direct belemmerende gevolgen te hebben voor de haalbaarheid:

Quote 3:11 “In één gp (gezondheidspreventie ed.) les ... gezondheidsbevordering ... aan de tweedejaars ... hebben we het proberen te verwerken dat ze een opdracht gingen doen door middel van die app. Nou .. dat ... had de proeftuinleider aangedragen om ... die les zo op te zetten en ik vond dat op zich wel een heel goed idee, maar er waren geen studenten.”

De **rol proeftuinleider** lijkt tweedelig van invloed: in relationele opzicht en inhoudelijke opzicht.

Relationeel gezien komt naar voren dat het bevorderend is als de proeftuinleider vertrouwen geeft aan betrokken docenten en het eigen enthousiasme over de proeftuin kan overbrengen. Wanneer een persoonlijke relatie ontbreekt of geen duurzame persoonlijke ondersteuning werkt dit belemmerd.

Inhoudelijk gezien werkt het bevorderend dat de proeftuinleider gevraagd en ongevraagd support, consultatie en expertise aanbiedt. Wanneer de proeftuinleider weinig invloed heeft op het onderwijs werkt dit belemmerend.

Dat bij een proeftuin met een Webapp ook een element ten aanzien van **technisch gemak** naar voren komt is te verwachten. Thema's uit de data zijn daarbij: online beschikbaarheid, apparaat gebruik, gebruiksvriendelijkheid en technische ondersteuning,

De online beschikbaarheid werd positief gezien als de mogelijkheid om met meerdere apparaten te kunnen werken en overal beschikbaar te zijn voor studenten

De mogelijkheid tot flexibel apparaat gebruik was soms ook belemmerend door afhankelijkheid van een voldoende volle accu en studenten gaven aan dat het onhandig was om in de trein of op stage met de laptop te werken.

De gebruiksvriendelijkheid werd gezien in de soepelheid waarmee de app werkt, en het intuïtieve gebruik, bekendheid met apps in het algemeen.

Quote d:11: *"Ik vond het wel heel fijn, ja ... ik werk wel graag met dat soort methodes, digitaal, dat vind ik wel heel fijn. Praktisch ook."*

De technische ondersteuning was belemmerd wanneer de beschikbaarheid van inloggegevens vertraagd was en wanneer een technische hulplijn ontbrak. Als tips werden genoemd om het inlogproces makkelijker te maken en een hulplijn te installeren voor de proeftuinen om de betrokken te helpen opstarten. Ook het plaatsen van de Webapp op de mobiele telefoon was een belemmerende factor. De voortdurende technische ondersteuning achter de schermen werkt bevorderend aangezien de inhoud continu

gemakkelijk actueel kan worden gehouden. Als tip werd nog geopperd om regelmatige meldingen in te zetten als reminder voor gebruik.

Het laatste element dat van invloed op de haalbaarheid bleek te zijn is de **tijd voor de proeftuin** zelf: tijd is vooral nodig voor consultatie, zowel van docenten bij de proeftuinleider over de proeftuin en de Webapp als van studenten bij docenten voor de opdrachten.

Voor beide thema's geldt dat het als belemmerende werd ervaren als de proeftuin in een drukke periode viel, als er tijdgebrek in de les zelf was, als er weinig voorbereidingstijd docenten was en/of als er opstartmoeilijkheden waren en dit van de lestijd afging.

Impact

Onder de impact werden elementen genoemd die zijn samengevat in vier thema's die allen een positieve en negatieve dimensie kennen.

Wat betreft **bewustwording** zijn drie thema's te identificeren: bewustwording van zingeving, alertheid op signalen en betekenis van zingeving voor de zorgvrager.

Positieve impact wordt ervaren door het toegenomen bewustzijn dat dit thema speelt bij zorgvragers als ook door er bewust over na te denken.

De alertheid om signalen op het gebied van zingeving te signaleren en het oog hebben voor deze signalen is een ander thema die als positieve van de proeftuin worden gerapporteerd.

Tot slot wordt de bewustwording van de betekenis van zingeving voor de zorgvrager genoemd als positieve impact.

Wat betreft een **enthousiasme** is vanuit de data iets te zeggen over de toename en afname van enthousiasme en de invloed van experts.

Enthousiasme nam toe als studenten actief aan de slag gingen met de Webapp, de leerwinst werd gedeeld met elkaar, als de opdrachten praktische handvatten opleverden, als het thema nieuw was, als de opdrachten

aanzetten tot nadenken over je verpleegkundige visie, als de implementatie van de tool soepel verliep, als de proeftuinleiders enthousiast waren én bleven, en wanneer flexibele inzet mogelijk was. Het enthousiasme nam af als het thema vaag bleef of als het gebruik van de Webapp Levensvragen teveel als moeten werd ervaren, als het als herhaling of onvoldoende diepgaand werd ervaren, of als er juist te weinig mee was gewerkt.

De invloed van expert werd als positief element genoemd doordat objectieve experts in de klankbordbijeenkomst mee hadden gedacht.

De impact op de **relatie met zorgvrager** werd gekenmerkt door twee thema's: houding student en gedrag zorgvrager

Ervaringen in de veranderende houding van studenten waren dat ze meer tijd namen voor een gesprek over wat belangrijk is voor zorgvragers, of het bieden van een luisterend oor voor levensverhalen,

Het gedrag van de zorgvrager leek beïnvloed door de houding van de studenten, studenten rapporteren dat zorgvragers steeds opener op hen reageerden, maar ook dat er meer waardering voor hen kwam vanuit de zorgvrager voor die tijd en aandacht.

Quote 4:9: "Ik had in het begin me voorgenomen wel elke keer...die opdrachten bij een bepaalde cliënt uit te voeren. Had ook gewoon een hele speciale band met haar, want als ik bij haar kom...werd ze gewoon helemaal gelukkig, zeg maar. En ja, ... altijd als ik bij haar kom ook wel wat diepere gesprekken dan normaal, zeg maar. Ja, dan heeft het voor de patiënt ook wel wat opgeleverd, dus."

Uit de data blijkt ook dat er impact is op de **relatie met docent**, dit blijkt uit twee thema's: gesprekken en motivatie.

Wat betreft de impact qua motivatie geven docenten aan door met de app dicht op het leerproces te kunnen zitten en zien wat de impact is op studenten. Soms zit dit in dat ze aangeven dat studenten plots woorden vinden voor wat ze belangrijk vinden maar er wordt ook genoemd dat het erg helpt om de impact terug te zien, en de positieve ervaringen van studenten te horen om zelf ook gemotiveerd te blijven.

De relatie wordt ook beïnvloed door de gesprekken die in de proeftuin worden gevoerd. Studenten worden uitgenodigd door het thema om ook met elkaar te praten over hun eigen zingeving en daarin ook elkaar verder helpen. Zowel studenten en docenten geven aan dat ze elkaar vooral beter hebben leren kennen, beiden geven aan dat het openheid en kwetsbaarheid stimuleert tussen studenten onderling, maar ook tussen studenten en docenten.

Overigens was het voor een aantal respondenten moeilijk om aan te geven wat de impact van de proeftuin was geweest. Soms kwam dit omdat er weinig met de app was gedaan door de student en soms omdat een docent aangaf dat de proeftuin eigenlijk nog te kort had geduurd. Enkele respondenten gaven aan dat het aan de slag gaan met dit thema niet echt meerwaarde heeft gehad.

'In de stageperiode had ik er meer aan gehad, ja, omdat je het direct kan toepassen. Ik had geen baantje in de zorg op dat moment. Nu is de winst vooral bewustzijn, dat je nog even over gaat denken van: hoe doe ik dat nou, op goeie manier om aandacht te hebben voor levensvragen? Zo was er was een opdracht over hele kleine dingetjes die je kan doen voor iemand, bijvoorbeeld echt even een paar minuten de tijd voor iemand nemen om iets te vragen over iemand, van z'n leven of een levensverhaal of wat iemand heeft gedaan. Zo'n vraag levert veel op, in de begeleiding, in de zorg, in dat je iemand beter leert kennen en beter begrijpt, ook later.'

Inhoud

De vijf thema's die naar voren kwamen naar aanleiding van **de opdrachten** waren de omvang opdrachten, de hoeveelheid, de moeilijkheidsgraad, de inhoud en de vrijblijvendheid van het uitvoeren van de opdrachten.

Opdrachten werden ervaren als zowel te lang, precies goed en als te kort.

De hoeveelheid opdrachten werd als positief ervaren, vanwege keuzevrijheid. De studenten die grotere opdrachten wensend vinden dat dan ook minder opdrachten aangeboden moeten worden.

De moeilijkheidsgraad van de opdrachten werd ervaren als zowel te eenvoudig, te moeilijk als precies goed.

Over de inhoud van de opdrachten werd gezegd dat het helpt om zingeving bespreekbaar te maken met collega's en zorgvragers. Specifieke voorbeelden van positief ervaren opdrachten werd het vragen naar het belang van een bepaalde foto, de betekenis van een ring of sieraad en het aangezet worden tot het denken over je eigen dood genoemd. De inhoud werd als geschikt ervaren voor eerste en tweedejaars mbo-studenten en derdejaars hbo-studenten, die al wat meer weten over zingeving in de zorg. Dat de opdrachten voornamelijk gericht zijn op ouderen in de zorg werd als belemmerend ervaren. Daarnaast werd de suggestie gedaan om de opdrachten meer interactief te maken, meer voorbeelden te noemen en nieuw aanbod van opdrachten toe te voegen.

De vrijblijvendheid van de opdrachten werd in meerdere opzichten genoemd: het maakte dat studenten geen opdrachten maakten omdat ze aangaven al zoveel te moeten en soms het nut ervan niet in zien. Ook kozen een aantal studenten om geen gebruik te maken van de tijdlijn of de theorie en zich alleen te richten op de opdrachten. De suggestie werd gedaan om de vrijblijvendheid te beperken door de gelegenheid te geven alleen een bepaalde periode gebruikt te kunnen maken van de opdrachten.

Uit diverse interviews kwamen tips over de ontwikkeling van de inhoud. Met name interactieve elementen zoals video en een uitbreiding qua doelgroepen zorgvragers zou op prijs worden gesteld.

De vijf thema's die naar voren kwamen naar aanleiding van het **theorieonderdeel** in de Webapp Levensvragen waren de vrijblijvendheid, de moeilijkheidsgraad, de omvang, de inhoud en de manier van aanbieden van de theorie.

Het bestuderen van de theorie werd als vrijblijvend ervaren, waardoor studenten, wanneer de docent geen aandacht

aan de theorie in de Webapp Levensvragen besteedde, niet uit zichzelf gingen kijken in de theorie.

Wat betreft de moeilijkheidsgraad misten een aantal respondenten diepgang, terwijl anderzijds als positief werd ervaren dat juist normale woorden gegeven werden aan ingewikkelde termen als zingeving en spiritualiteit.

De theorie werd kort beschreven en gaf aanleiding om verder zelf naar informatie te gaan zoeken bijvoorbeeld over het diamantmodel.

De inhoud van de theorie paste volgens een aantal respondenten niet altijd bij de opdrachten. Het werd ervaren als allemaal losse stukjes. Aan de andere kant vonden participanten de theorie verhelderend, herkenbaar en activerend en zorgde het voor bewustwording en veranderde het opvattingen over zingeving. De theorie gaf veel voorbeelden, kon gebruikt worden als naslagwerk en de juiste onderwerpen kwamen aan de orde.

De manier van kennis overbrengen via filmpjes en verwijzingen naar filmpjes op internet werd als toegevoegde waarde ervaren. Daarnaast wensten een aantal respondenten juist meer filmpjes en meer casuïstiek. Als tip werd gegeven meer theorie naar de opdrachten te verplaatsen of een link vanuit de theorie naar de opdrachten aan te brengen. Ook het toevoegen van toetsvragen en aan het eind van elk stukje theorie een samenvatting geven werd als tip gegeven.

De thema's die naar voren kwamen naar aanleiding van **de tijdlijn** zijn het gebruik, de inhoud, het sociale aspect en de manier van aanbieden van de tijdlijn.

Een aantal respondenten gaf aan de tijdlijn niet gebruikt te hebben. Soms werd de tijdlijn niet gebruikt omdat de opdrachten tijdens de les besproken werden, maar ook omdat het gebruik vrijblijvend was. Een aantal respondenten gaf echter aan consequent de uitwerking van opdrachten in de tijdlijn te zetten, elkaars uitwerking in de tijdlijn interessant te vinden, deze goed te bekijken en daar van te leren.

De inhoud van de tijdlijn werd als een waardevolle toevoeging gezien. De respondenten gaven aan van de tijdlijn te leren en de tijdlijn werkte stimulerend, omdat deze weer nieuwe vragen oproep.

Sociaal gezien gaf het mogelijkheid om op elkaar te reageren, elkaar te controleren en elkaar te verbeteren. Ook gaf het aanleiding tot bespreken in de groep.

De manier van aanbieden werd als overzichtelijk ervaren, maar de uitwerkingen in de tijdlijn vonden een aantal respondenten moeilijk met elkaar te vergelijken omdat iedereen weer andere opdrachten uitvoerde.

Toepasbaarheid

Onder toepasbaarheid zijn 7 thema's naar voren gekomen: inpassen in het onderwijs, hulpmaterialen, instructie, voorbereiding, privacy, werken in groepen en technisch gemak.

Bij het vragen over het **inpassen in het onderwijs** werden vijf subthema's genoemd; introductie van de Webapp Levensvragen in het onderwijs, de structuur, mate van integratie en de plek in het onderwijs.

Door respondenten werd de introductie als onvoldoende ervaren. Dit kwam doordat weinig of geen studenten aanwezig waren tijdens de introductie. In een aantal gevallen kwam de introductie te laat of ging niet door. Als tip werd gegeven een hele les introductie in te plannen met een filmpje, voorbeelden en uitleg. De structuur van de lessen werd zowel te vrijblijvend als te strak ervaren, waardoor zowel de tip om het gebruik van de Webapp Levensvragen te verplichten, als de tip om het gebruikt juist niet te verplichten, maar te adviseren om één of twee opdrachten per week te doen werd gegeven. Verdere tips die gegeven werden waren dat de lessen voordat de periode begint ingepland moeten zijn en aan het begin van een schooljaar moeten beginnen, zodat eventueel nog een verbeteringslag gemaakt kan worden voordat de zomervakantie begint. En dat de docent de studenten moet laten nadenken over de volgorde van het gebruik van de

Webapp Levensvragen; moet de student eerst de theorie lezen en dan een opdracht doen of juist omgekeerd?

'Vooral door de webapp ben ik in de praktijk wel met zingeving bezig gegaan. En heb ik geleerd dat het in hele kleine dingen kan zitten, die je eerst eigenlijk niet in de gaten hebt. Maar door de app ga je herkennen: o ja, dit hoort er eigenlijk ook bij, en dat ook.'

Het curriculum waar de Webapp Levensvragen structureel terugkwam, theorielenen bestuderen in de voorbereidingsopdrachten stond, elke week uitwerkingen van opdrachten gedeeld werden, werd ervaren als stimulerend, en als een goede vervanging van colleges en een goede integratie van de Webapp Levensvragen in het onderwijs. Fictieve opdrachten, de game en het uitvoeren van opdrachten binnen de lessen werden beoordeeld als ongeschikt voor integratie van de Webapp Levensvragen. De Webapp Levensvragen moest in een lopend programma worden geïntegreerd. Daardoor werd ervaren dat de Webapp Levensvragen niet voldoende aandacht kreeg, niet ondersteund werd door doelen en toetscriteria en zomaar ergens ingezet werd. Als tips werd daarom gegeven om in kleine groepjes af te spreken welke opdrachten je wilt doen in een week en waar mogelijk complimenten te geven. De Webapp Levensvragen werd nu in één onderwijsonderdeel ingevoegd, waaruit de tip voortkwam om de Webapp Levensvragen in het hele onderwijsprogramma in te bouwen, waarbij in het eerste jaar begonnen wordt met de 'ik' onderdelen van de opdrachten. Verder werd geadviseerd toetsing toe te voegen in het curriculum, bijvoorbeeld een toets met vragen maar ook een reflectie over het geleerde die onderbouwd wordt met minstens drie opdrachten. In de game zou de Webapp Levensvragen verbonden kunnen worden met het kwaliteitsregister.

Participanten gaven zowel jaar 1, jaar 2 als jaar 3 aan als juiste plek voor de Webapp Levensvragen. Ze onderbouwden dat door zowel te zeggen dat voorkennis niet nodig is om de Webapp Levensvragen te gebruiken als dat voorkennis wel nodig is. Genoemd werd dat de Webapp Levensvragen opgesplitst zou kunnen worden in meerdere modules, zodat het past bij de verschillende leerjaren. De opdrachten uit de Webapp Levensvragen waren vooral goed uit te voeren, wanneer de Webapp Levensvragen in de zorgpraktijk gebruikt werd. Daarom werd het gebruik tijdens stages geadviseerd, waarbij tijdens terugkomonderwijs aandacht besteed kan worden aan de uitwerking van de opdrachten.

Als **hulpmaterialen** werden genoemd de werkbladen met veertien lesideeën en bestaande spellen met kaartjes met vragen. De werkbladen over waarden en normen, waar word je gelukkig van en waar kom je vandaan werden als positief en bruikbaar gewaardeerd. De spellen met vragenkaartjes maakten het makkelijker om elkaar indringende vragen te stellen.

De **instructie** over de Webapp Levensvragen aan docenten werd als summier ervaren. De docenten hadden het gevoel zelf alles te moeten uitzoeken. Instrumenten zoals een filmpje, een presentatie en een handleiding voor docenten en een handleiding voor studenten waren wel aanwezig, terwijl docenten als tip gaven om een filmpje, een presentatie, een ervaringsverhaal en een uitleg hoe de Webapp Levensvragen gebruikt kan worden aan te bieden. De introductiematerialen waren dus niet bij iedereen terecht gekomen. Daarnaast werd geadviseerd de proeftuinleider opdrachten uit te laten kiezen voor de studenten.

Wat betreft de **voorbereiding** werden de bijeenkomsten voor proeftuinleiders als positief ervaren. Docenten werden bij de hand genomen, maar een respondent gaf ook aan juist zelf alles te moeten uitzoeken. De implementatieplannen waren helder en stap voor stap opgesteld. Als tip werd genoemd dat studenten vooraf betrokken en bevraagd hadden moeten worden.

Privacy was een thema dat zowel bij studenten als docenten een rol leek te spelen. Studenten gaven aan geen behoefte te hebben aan openheid, niet te willen delen wat hen raakt of zich onzeker te voelen doordat anderen hun uitwerkingen konden lezen. De sfeer in een klas, veilig voelen en vertrouwen in medestudenten speelden daar een rol in. Een docent aarzelde om de uitwerking in de tijdlijn in de klas te laten zien, omdat het voelt alsof je iemand voor de klas zet en vraagt iets heel persoonlijks te vertellen. Aan de andere kant gaven studenten aan dat het wat hen betreft goed was om uitwerkingen in de tijdlijn te laten zien aan de hele groep. De tijdlijn werkte juist stimulerend door de sociale controle.

Als tip werd gegeven de tijdlijn te gebruiken om het gebruik van de Webapp Levensvragen te stimuleren en de uitwerking van studenten die in kleine groepjes werken niet aan de hele groep te laten zien.

De vier thema's die naar voren kwamen naar aanleiding van **het technisch gemak** waren flexibiliteit, overzicht, technische mogelijkheden en aansluiting bij studenten.

Aan de technische mogelijkheden werd gewaardeerd dat zowel op de computer als de telefoon gewerkt kon worden en dat ook in bijvoorbeeld de trein de Webapp Levensvragen bereikbaar was.

De informatie en opdrachten in de Webapp Levensvragen werden als overzichtelijk en duidelijk ervaren, waardoor onderdelen makkelijk te kiezen en te bereiken waren, mede door het gebruik van linken tussen de onderdelen. Als tip werd gegeven nog meer gebruik te maken van de technische mogelijkheden en extra linken toe te voegen van de opdrachten naar de theorie en van de uitgewerkte opdrachten naar alle uitwerkingen. Daarnaast zou van de Webapp Levensvragen een App gemaakt kunnen worden, die meldingen kan afgeven om studenten te stimuleren de App te openen. De tijdlijn werd zowel ervaren als overzichtelijk en onoverzichtelijk. De opdrachten waren makkelijk aan te klikken en de informatie was overzichtelijk in kleine stukken geknipt.

Een andere tip was dat het zou goed zijn de docent meer inzicht te geven in de te maken opdrachten van de Webapp

Levensvragen. Nu is de docent in de docentrol beperkt tot het inzien van alleen de uitgevoerde opdrachten in de tijdlijn door de studenten in die betreffende groep.

Technisch gezien draaide de Webapp Levensvragen goed, maar de eerste keer inloggen gaf af en toe problemen en een link werkte niet naar behoren. De technische mogelijkheden geven aan de ene kant de mogelijkheid om de inhoud actueel te houden en nieuw materiaal toe te voegen en aan de andere kant werd door een participant het wereldwijde web als actueler beschouwd.

Digitaal werken werd als fijn ervaren, past bij het onderwerp en sluit aan bij het leven van studenten. Maar dat maakte juist ook dat studenten afgeleid werden door de overige applicaties op hun telefoon.

Tot slot werd het **werken in groepjes** als een thema genoemd. De groep van zeventien studenten was te groot

volgens de participanten. Een groepsgrootte van twee tot vier studenten werd geadviseerd. In groepjes werken zowel op school als digitaal werd als positief ervaren en stimuleerde om informatie uit te wisselen.

Een tip was om te werken met kleine groepjes van drie of vier studenten en een docent dan in meerderde groepjes toe te voegen om het leerrendement te verhogen.

4.6 Slot

In dit hoofdstuk heeft u de resultaten van de interviews kunnen lezen. In het volgende hoofdstuk is de conclusie te lezen over wat deze resultaten ons zeggen voor toekomstige implementaties van innovatief onderwijs waarbij de aandacht voor zingeving centraal zoals in deze proeftuinen met de Webapp Levensvragen en de toolkit.

Hoofdstuk 5

Conclusie en implicaties voor het onderwijs

5.1 Conclusie

Met het onderzoek is een antwoord gezocht op de vraag ‘Welke elementen uit de verschillende proeftuinen bevorderen de implementatie van een toolkit gericht op zingeving in verpleegkundig mbo en hbo-onderwijs?’

De analyse van de interviews met studenten, docenten en proeftuinleiders geven op de verschillende thema’s bevorderende en belemmerende elementen. In deze conclusie kijken we naar wat wij kunnen leren van de ervaringen van de verschillende respondenten.

Bevorderende en belemmerende elementen

De evaluatie van de proeftuinen geeft een duidelijk overzicht van elementen die de implementatie en de impact van een toolkit ‘zingeving’ in het verpleegkundig mbo en hbo-onderwijs positief of negatief beïnvloeden volgens de betrokkenen. Doordat vier verschillende proeftuinen zijn ontworpen en geïmplementeerd komt duidelijk naar voren dat vormen waarbij studenten in contact met zorgvragers vanuit de Webapp de opdrachten moesten uitvoeren door zowel student als docent als bevorderend ervaren.

Wat betreft de **haalbaarheid** van de proeftuin is te concluderen dat vooral voorwaarden zoals het draagvlak vanuit organisatie, en het draagvlak en enthousiasme voor thema zingeving in de organisatie, als ook het enthousiasme voor de WebApp bij proeftuinleiders én docenten lijken doorslaggevend voor de haalbaarheid van een proeftuin.

De meer faciliterende thema’s rond de kosten, het technisch gemak en de beschikbare tijd voor de uitvoering van de proeftuin lijken als voorwaardelijke factoren te functioneren: voldoende faciliteiten maakt dat het bevorderend werkt, maar onvoldoende faciliteiten of technische problemen werken belemmerend.

De grootste **impact** voor studenten en docenten bleek de bewustwording op het thema en (een groeiend) enthousiasme om met dit thema bezig te zijn belangrijke opbrengsten. In de kaders door dit rapport heen vindt u meerdere verhalen over de impact op studenten, docenten en zorgvragers. De bewustwording heeft volgens de respondenten betrekking op zingeving van de student of docent zelf maar ook op die van de zorgvrager en de rol van de zorgverlener gehad zoals het beter leren luisteren en doorverwijzen. Vooral docenten gaven aan dat de relatie tussen docent en student positief wordt beïnvloed door de gesprekken over zingeving en het zien van de impact op studenten.

Wat betreft de **toepasbaarheid** is het vooral van belang gebleken dat de plek waar de proeftuin in de studie werd ingepast op zich niet uit maakte, maar dat vooral een goede voorbereiding van proeftuinleiders, docenten en studenten vraagt een reëel implementatieplan en betrokkenheid van docenten en studenten tijdens dit proces. De instructie van docenten en de introductie voor studenten van de proeftuin, de aansluiting bij de voorkennis en de manier van werken, zoals de kleine groepjes en consequent terug laten komen van de inhoud, worden genoemd als elementen die de toepasbaarheid van de proeftuin beïnvloeden. Het werken in kleine groepjes werd ook genoemd in combinatie met het waarborgen van de privacy.

De mate van vrijblijvendheid van zowel de inhoudelijke opdrachten als de toetsing is een element gebleken dat zowel bevorderend als belemmerend werkt. Het lijkt daarnaast een meerwaarde om het in te passen op een plek in het curriculum wanneer de opdrachten ook in de zorgpraktijk uitgevoerd kunnen worden.

Bij het toepassen van de WebApp Levensvragen in het onderwijs is het technische gemak bevorderend ervaren ten aanzien van de flexibiliteit in plaats en tijd, en dat werken met digitale apps past bij het leven van de huidige generatie studenten. Belemmerend is wel dat studenten ook

makkelijk afgeleid worden door de overige applicaties op hun telefoon en voor het onderwijs afhankelijk worden van hun apparaten.

Concluderend is te stellen dat wat betreft de **inhoud** van de Webapp vooral de lengte, de moeilijkheidsgraad en de hoeveelheid van opdrachten invloed heeft op de ervaringen van studenten en docenten binnen de proeftuin. De inhoud van de opdrachten werd positief benoemd, bepaalde opdrachten werden zelfs specifiek genoemd door studenten. Wel wordt aangeraden dit verder te ontwikkelen.

De aangeboden theorie in de app werd als vrijblijvend ervaren, de moeilijkheidsgraad en omvang werd ambivalent ervaren, de inhoud was stimulerend en maakte studenten bewust en nieuwsgierig. Opvallend is dat de manier van aanbieden van de theorie als interactief en afwisselend werd ervaren en dat tegelijk ook veel suggesties werden gedaan dit nog meer uit te breiden.

De tijdlijn is niet in alle proeftuinen gebruikt, daar waar de tijdlijn wel werd gebruikt werd het ervaren als een leerstimulus in de zin van een inhoudelijk waardevolle toevoeging en als sociaal hulpmiddel voor studiediscipline, zeker als studenten dezelfde opdrachten maakten.

5.2 Implicaties en perspectief

Uit deze proeftuinstudie blijkt het belang van een doordachte implementatie overduidelijk, vooral de haalbaarheid hangt af van het vooraf zorgen voor de juiste voorwaarden, waarbij draagvlak creëren een van de belangrijkste is.

Een aantal factoren die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen, bevestigen de oorspronkelijke bedoeling van de Webapp die in de ontwikkeling een rol hebben gespeeld, zoals het belang van werken in kleine groepjes, van een blended traject waarin de Webapp steeds terug komt, de keuzevrijheid en het belang van een persoonlijke en zorgvuldige introductie (Pol, 2018).

In alle proeftuinen bleek de tijd als factor sterk belemmerd te werken, zowel tijd om met de toolkit bezig te zijn, als tijd om de proeftuin te implementeren.

Opvallend uit resultaten is dat blijkt dat studenten de WebApp kunnen ervaren als voornamelijk een kennisbron. De didactische opzet van de Webapp is juist om met kleine opdrachten aan te sluiten bij situationeel leren. Dit moet dus in de introductie expliciet uitgelegd worden, maar ook echt praktisch een plek krijgen in de manier waarop de Webapp in het onderwijs wordt toegepast. Een plek in het curriculum waar studenten ook in de praktijk actief zijn zoals een stage lijkt bij uitstek geschikt.

Enthousiasme voor zowel het thema zingeving als voor de implementatie van een Webapp in het onderwijs komt bij meerdere onderdelen terug; het heeft effect op de haalbaarheid, het wordt genoemd als positieve impact van de proeftuin zelf. Het is dus van groot belang dat de projectleiders of onderwijsontwikkelaars zelf het thema en de werkvorm actief ondersteunen.

Op één van de mbo scholen bleek de ontwikkelde lessenserie uit de toolkit zo goed te zijn bevallen dat in het opvolgende semester een klas die geen deel uitmaakte van de proeftuin op eigen initiatief de lessenserie mbo heeft toegepast. In een andere proeftuin bleek de implementatie in de minor zo'n succes dat twee andere minoren over palliatieve zorg en geriatrie/gerontologie nu ook de Webapp hebben geïmplementeerd. Dit laat zien dat als een opleiding, een team of een groep docenten eenmaal enthousiast zijn over het thema en het werken met de Webapp, voortzetting van de proeftuin soepel verloopt.

De privacy van de individuele student is ook een thema dat nadere uitwerking verdient in een vervolgproject omdat het gebruik van online leermiddelen nieuwe dilemma's oplevert voor het onderwijs (Anwar & Brusilovsky, 2019). Studenten vinden het door de tijdlijn soms lastig om zo publiek te worden getoond, maar ook docenten worstelen met het respecteren van de privacy in de onderwijsmomenten, vooral in proeftuinen waar het minder gewoon was om over zingeving, religie en levensvragen te spreken. Het is van belang om notie te nemen van de resultaten die aandringen

om vooral het gesprek aan te gaan met elkaar en dit het liefst in kleine groepjes te doen.

Vooraf studenten geven meermaals aan dat de inhoud verder kan worden ontwikkeld. Studenten geven aan dat het een meerwaarde zou zijn als opdrachten toegevoegd zouden worden over andere doelgrepen en meer interactieve opdrachten en wellicht ook verdiepende/ meer complexe opdrachten voor ouderejaars studenten. Dit zou een mooi doorontwikkeling van de app kunnen aansturen. Samenvattend komen we tot zes aanbevelingen:

1. Werk een gedegen implementatieplan uit, met een SWOT analyse waarbij alle betrokkenen al in een vroeg stadium worden gevraagd om mee te denken.
2. Verzeker je expliciet van steun voor het implementeren van de innovatieve vorm van de Webapp door betrokkenen te informeren en te scholen, liefst persoonlijk.
3. Leg op tijd contact met de aanbieder van de Webapp om een hulplijn beschikbaar te hebben voor en bij de start. Een soepele start is essentieel.
4. Selecteer uit de toolkit of ontwikkel zelf onderwijsmaterialen die ingebed worden in het bestaande onderwijs. Kies bij voorkeur onderwijs met een buitenschools of praktischelement. De opdrachten leveren het meeste leerwinst op wanneer deze bij en met zorgvragers worden uitgevoerd.
5. Zorg dat het werken met opdrachten is geborgd, doe niet zozeer door dit vast te leggen in de toetsing is geborgd, maar juist doordat in de lessen steeds de opdrachten worden opgevolgd.
6. Maak ruim tijd in de bijeenkomsten om de opdrachten en de leerwinst te bespreken, bij voorkeur in kleine groepjes.

‘Wij hadden een dementerende patiënt vanuit het ziekenhuis teruggekregen in het verpleeghuis die bloedvergiftiging had gehad. Hij kwam gezond, maar heel agressief weer terug. In het ziekenhuis hadden ze zijn gebit afgenomen, maar daardoor is hij gaan bijten, schelden en slaan. Door de strenge benadering in het ziekenhuis werd hij heel onrustig en agressief, want hij wist niet wat ze bedoelden. Toen heb ik samen met een collega nagedacht en besloten om deze meneer heel rustig in het Fries te gaan benaderen, want hij komt van een boerderij in Friesland. Zo konden we vanuit wat we weten over wat hij fijn vindt, meneer nog heel veel regie geven waar dat kan, eerst een kopje koffie en dan rustig uit bed praten.’

Literatuur

- Anwar, M., & Brusilovsky, P. (2019). Privacy and territoriality issues in an online social learning portal. In *Cyber Law, Privacy, and Security: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications* (pp. 675-693). IGI Global.
- ATLAS.ti GmbH (1993). Atlas.ti. (Versie 8.4.18.0) [Software]. Berlijn: Atlas.ti
- Begemann, C., & Cuijpers, M. (2016). Levensvragen horen bij goede (ouderen) zorg. *Geron*, 18(2), 57-59.
- Holloway, I., Wheeler, S., (2010). *Qualitative Research in Nursing and Health Care*. 3rd ed. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Lawton, B., Brandon, P.R., Cicchinelli, L., &, Kekahio, W. (2014). *Logic models: A tool for designing and monitoring program evaluations (REL 2014-007)*. Washington, DC: U.S. Department of Education, Institute of Education Sciences, National Center for Education Evaluation and Regional Assistance, Regional Educational Laboratory Pacific. Geraadpleegd op 17 mei 2018, van https://ies.ed.gov/ncee/edlabs/regions/pacific/pdf/REL_2014007.pdf
- Pol-Roorda, F. (2018). Levensvragen in de zorg-APP. *Tijdschrift voor verpleegkundigen en verzorgenden* 128(6):25–26. <https://doi.org/10.1007/s41184-018-0226-z>
- Lectoraat Zorg en Zingeving. (2017). Webapp Levensvragen [Mobiele applicatie software]. Hogeschool Viaa: Zwolle. Geraadpleegd op 27 februari 2020 op <https://www.viaa.nl/levensvragen>.
- ZonMW (2016). De mens centraal. ZonMw-signalement Zingeving in Zorg. Quantes, den Haag. Geraadpleegd op 26 februari 2020 op https://publicaties.zonmw.nl/fileadmin/publicaties.zonmw.nl/ZonMw_zingeving_rapport_web.pdf

